

En este volumen confluyen diversos estudios científicos y los resultados de varios proyectos de investigación que se desarrollan actualmente en el fecundo terreno arqueológico menorquín. Los coordinadores de la obra, Fernando Prados (Universidad de Alicante), Helena Jiménez (CNRS - Universidad de Toulouse) y José J. Martínez (Universidad de Murcia) forman parte del proyecto MODULAR, que tiene como principal objeto de estudio el mundo fenicio-púnico desde sus manifestaciones arquitectónicas. Desde MODULAR se presta especial atención a la conexión entre el mundo fenicio-púnico y las culturas locales, evaluando los procesos de hibridación y mestizaje resultantes. Entre los laboratorios de estudio y análisis destaca Menorca, sobre todo en su fase post-talayótica. El citado proyecto se inscribe en una línea prioritaria de investigación que se desarrolla desde el Instituto de Arqueología de la Universidad de Alicante y cuenta con el apoyo del Consell Insular de Menorca, dentro de su programa de ayudas para la realización de intervenciones arqueológicas, el Ajuntament de Ciutadella, la SHA Martí i Bella y el Camping Cap Blanch, desde diversas figuras colaborativas que van del apoyo logístico al mecenazgo.

cepoAt
MONOGRAFÍAS
2

MENORCA ENTRE FENICIS I PÚNICS
MENORCA ENTRE FENICIOS Y PÚNICOS
Fernando Prados · Helena Jiménez · José J. Martínez (Coords.)

Publicacions
des Born, 25

2017

UNIVERSIDAD DE MURCIA

CENTRO DE ESTUDIOS DEL PRÓXIMO ORIENTE Y LA ANTIGÜEDAD TARDÍA

Fernando Prados · Helena Jiménez · José J. Martínez
(Coords.)

MENORCA ENTRE FENICIS I PÚNICS MENORCA ENTRE FENICIOS Y PÚNICOS

cepoAt
MONOGRAFÍAS 2

CERCLE ARTÍSTIC
CIUTADILLA DE MENORCA
1991
Publicacions des Born, 25

Auspiciadas por la SHA Martí i Bella, las XIII JORNADAS DE INVESTIGACIÓN HISTÓRICA DE MENORCA (Ciutadella 2015) tuvieron como temática la presencia fenicia y púnica en la isla. Menorca, a pesar de disfrutar de una posición estratégica privilegiada en la órbita marina de esta cultura, se encuentra en clara desventaja en comparación con el conocimiento que se tiene sobre otros espacios geográficos de la esfera fenicio-púnica. Este “problema” científico e histórico, además, se hace más palpable en un momento como el actual, en que se trabaja en la propuesta para la inclusión de una parte del patrimonio arqueológico insular en la lista de la UNESCO. Si la clave de estas acciones radica en proteger, conservar y difundir este patrimonio, la base de todo ello ha de ser siempre el conocimiento, enfatizando el binomio “investigar para difundir”, que servirá para determinar las pautas y las acciones por las que deba encauzarse su gestión de cara a garantizar su sostenibilidad. Esta es la principal motivación de esta obra, científica y divulgativa a la par, en la que participan diversos especialistas sobre el mundo fenicio y púnico y la cultura talayótica menorquina.

PUBLICACIONES DEL CEPOAT

Nº 2

AÑO 2017

DIRECTORES: Rafael González Fernández (Universidad de Murcia), Gonzalo Matilla Séiquer (Universidad de Murcia), José Antonio Molina Gómez (Universidad de Murcia)

SECRETARIO: José Javier Martínez García (Universidad de Murcia)

CONSEJO ASESOR:

Juan Manuel Abascal Palazón (Universidad de Alicante),
Alejandro Andrés Bancalari Molina (Universidad de Concepción, Chile)
Pedro Barceló y Batiste (Universit t Potsdam)
Rosa María Cid López (Universidad de Oviedo)
Joaquín María Córdoba Zoilo (Universidad Autónoma de Madrid)
Adolfo Antonio Díaz-Bautista Cremades (Universidad Católica de San Antonio de Murcia)
Juan José Ferrer Maestro (Universidad Jaime I)
José Miguel García Cano (Universidad de Murcia)
David Hernández de la Fuente (Universidad Nacional de Educación a Distancia)
Adam Łukaszewicz (Universidad de Varsovia)
Pietro Militello (Universidad de Catania)
Iwona Mtrzwesky-Pianetti (Universidad de Varsovia)
José Miguel Noguera Celdr n (Universidad de Murcia)
Juan Carlos Olivares Pedreño (Universidad de Alicante)
Bernardo Pérez Andreo (Instituto Teológico de Murcia OFM, Universidad Pontificia Antonianum de Roma)
Fernando Prados Martínez (Universidad de Alicante)
Sabine Panzram (Universidad de Hamburgo)
Josep Padró Parcerisa (Universidad de Barcelona)
Esther Sánchez Medina (Universidad Autónoma de Madrid)
Margarita Vallejo Girv s (Universidad de Alcalá)
Isabel Velázquez Soriano (Universidad Complutense)
Juan Pablo Vita Barra (CSIC Madrid)

UNIVERSIDAD DE MURCIA
PUBLICACIONES DEL CEPOAT
Nº 2

Fernando Prados Martínez
Helena Jiménez Vialás
José Javier Martínez García
(Coords.)

MENORCA ENTRE FENICIS I PÚNICS
MENORCA ENTRE FENICIOS Y
PÚNICOS

Cercle Artístic de Ciutadella
Publicacions des Born, 25

2017

PUBLICACIONES DEL CEPOAT

Nº 2
AÑO 2017

Este libro ha sido debidamente examinado y valorado por evaluadores ajenos a la Universidad de Murcia, con el fin de garantizar la calidad científica del mismo.

Reservados todos los derechos por la legislación en materia de Propiedad Intelectual. Durante los primeros doce meses, ni la totalidad ni parte de este libro, incluido el diseño de la cubierta, puede reproducirse, almacenarse o transmitirse en manera alguna por ningún medio ya sea electrónico, químico, mecánico, óptico, informático, de grabación o de fotocopia, sin permiso previo por escrito de la editorial.

La monografía se inscribe en el Proyecto *Modular. Análisis arqueológico y documental de la arquitectura fenicio-púnica de Menorca*, financiado por el Ministerio de Economía y Competitividad (RYC 2011-08222), el Consell Insular de Menorca, y cuenta con el apoyo del Camping Cap Blanch, el Ajuntament de Ciutadella y la Societat Històrico-Arqueològica Martí i Bella.

Los intercambios deberán realizarse a través de:
Centro de Estudios del Próximo Oriente y la Antigüedad Tardía
C/ Actor Isidoro Máiquez, 9, 30007, Murcia.
Tlf: +34 868883890
Correo electrónico: cepoat@um.es
URL: <http://www.um.es/cepoat>

Portada: Bronce de Rafal des Frares (Museu Diocesà de Ciutadella) Foto: Joan de Nicolás
I.S.B.N.: 978-84-946637-0-3
Depósito Legal: MU 101-2017
Edición y Fotocomposición: CEPOAT
Impresión a cargo de Compobell S.L.

“En esta isla, que por su pequeñez, por su aridez y aspereza, es la última de la tierra, los cartaginenses, como se deduce de los nombres impuestos, fundaron dos pequeñas ciudades situadas en línea recta una a cada extremo; Iamona orientada a poniente, Magona, en cambio, lo está hacia levante”

Severus Minoricensis, *Epistula*, 2, 5.

“Estrabón que es el más juicioso de los antiguos Geógrafos, nos dá á entender que desde el tiempo que los Fenicios se apoderaron de estas Islas, los vecinos de ellas se havian distinguido en el manejo de las hondas, lo que es suponer en mi concepto que en ocasion de dicha conquista ya estaban pobladas las Baleares. Pero y quando fué que esto aconteció? Estrabón no lo dice, y asi veamos si por otros medio lo podemos conjeturar, porque averiguarlo del todo, lo graduo por imposible después de tantos siglos, y de tanta escasez de noticias de una antigüedad tan remota”

Joan Ramis i Ramis 1818, 20-21.

ÍNDICE

Miquel Àngel Maria Ballester <i>Presentació</i>	9
Carlos González Wagner <i>Prólogo</i>	11
Fernando Prados, Helena Jiménez y Ángel Roca <i>Del gris al blanco. La isla de Menorca en el mapa fenicio y púnico</i>	13
Adolfo J. Domínguez Monedero <i>El ejército de Aníbal, una fuerza de mercenarios</i>	17
Joan Ramon Torres <i>Pecios y ¿colonias? materiales púnicos en las Islas Baleares</i>	41
Ana María Niveau de Villedary y Mariñas <i>Nuevos datos sobre la evolución formal y estilística de los “pebeteros en forma de cabeza femenina”. A propósito del ejemplar de Torralba d’en Salort (Alaior, Menorca)</i>	85
Fernando Prados Martínez y Helena Jiménez Vialás <i>Menorca entre fenicios y púnicos: una aproximación arqueológica desde la arquitectura defensiva</i>	105

Montserrat Anglada, Antoni Ferrer, Lluís Plantalamor i Damià Ramis <i>Continuïtat cultural en època de canvis: la producció i preparació d'aliments a Cornia Nou (Maó, Menorca) durant els segles IV-III aC</i>	137
Joan C. De Nicolás, Simón Gornés i Joana M. Gual <i>Indicis d'un santuari púnico-talaiòtic en el poblat de Biniparratx Petit (Sant Lluís, Menorca)</i>	157
Helena Jiménez, Fernando Prados, Joan C. De Nicolás, Andrés M. Adroher, Octavio Torres, José J. Martínez, Iván García, Diego López, David Expósito y Sonia Carbonell <i>Prospección arqueológica en Torrellafuda (Ciutadella, Menorca). Al encuentro de la Menorca púnica</i>	181
Damià Ramis <i>Evidències de contactes exteriors al món talaiòtic a partir de l'estudi del registre faunístic</i>	201
Antoni Ferrer Rotger i Irene Riudavets González <i>Denes púniques de pasta de vidre a Menorca: el conjunt del cercle 7 de Torre d'en Galmés</i>	219
Octavio Torres Gomariz <i>Cercles menorquins: aproximación a la influencia de la arquitectura púnica en las viviendas postalayóticas de Menorca</i>	231
Andreu Torres, Bartomeu Obrador y Joan C. De Nicolás <i>Ba'al-Hammon, Caelestis y el dios del plenilunio en el santuario con taula de Son Catlar (Ciutadella)</i>	245
Bibliografia	277

INDICIS D'UN SANTUARI PÚNICO-TALAIÒTIC EN EL POBLAT DE BINIPARRATX PETIT (SANT LLUÍS, MENORCA)

J.C. de Nicolás¹

J.S. Gornés²

J.M. Gual³

INTRODUCCIÓ

Des de finals del segle XIX es coneixen algunes troballes notables del jaciment talaiòtic de Biniparratx Petit i de Biniparratxet en el terme municipal de Sant Lluís: dues figuretes de bronze i unes terracotes de ceràmica que sovint han fet pensar en l'existència d'un lloc de culte no localitzat del que podien haver sortit. El que es pretén en aquesta comunicació és comentar explícitament aquelles velles troballes en el seu marc contextual tant com això sigui possible.

La zona arqueològica on es produïren aquestes troballes es coneix amb diferents noms perquè abraça finques i propietats diferents. En l'*Inventari de Monuments Prehistòrics i Protohistòrics* (IMPP) que va publicar J. Mascaró Pasarius en 1967, consten amb el núm. 2088 Biniparratx Petit i el núm. 2089 Biniparratxet. Anys més tard amb la publicació de la carta arqueològica de 1982, el núm. d'inventari 2088 té el nom de Biniparratxet Petit nom que sembla erroni ja que no es correspon ni amb l'IMPP ni amb la cartografia. En aquesta publicació, el primer registre es defineix com un talaiot i restes d'un poblat al sud del qual "sembla que hi havia un recinte de taula"; el segon registre es defineix com a restes en mal estat on s'hi va trobar un Odysseus. Cal assenyalar que gràcies a estar inclosos en l'IMPP, aquesta zona arqueològica i totes les demés en ell incloses, passaren a tenir la màxima protecció jurídica l'any 1985 amb l'aprovació de la llei del patrimoni històric espanyol en considerar-les Bé d'Interès Cultural.

1 Institut Menorquí d'Estudis y Centro de Estudios Fenicios y Púnicos.

2 ArqueoUib: Grup de Recerca Arqueològica UIB, Institut Menorquí d'Estudis.

3 Consell Insular de Menorca, Institut Menorquí d'Estudis.

1. SITUACIÓ DEL POBLAT

El poblat talaiòtic de Biniparratx Petit i Biniparratxet es localitza just devora la capçalera sud de l'aeroport de Menorca, situació poc favorable a la seva conservació i que ha ocasionat, ja des de la construcció de les instal·lacions en 1964, importants afectacions sobre les seves restes arqueològiques (Fig. 1)

Fig. 1. Mapa de Menorca i situació del poblat talaiòtic.

A banda de l'existència de l'aeroport, l'entorn natural del poblat és el sòl calcari del Migjorn de l'illa i en concret, en l'extrem oriental del seu sector central caracteritzat per una erosió càrstica del relleu que segueix una disposició N-S. En aquest sector, s'hi proposaren diferents àrees d'explotació per a l'època posttalaiòtica delimitades per petits barrancs i per la xarxa de corrents d'aigua en les que hi hauria, a més d'altres assentaments, un poblat amb recinte de taula o recinte de culte. Una d'aquestes àrees seria la que s'estén entre la cala de Binissafúller i la cala de Biniparratx, essent el poblat de Biniparratx Petit el que tindria aquest recinte (Gornés *et al.* 2004, 342).

En l'entorn immediat s'hi localitzen altres assentament prehistòrics més antics: d'època naviforme (1800 aC. - 1400/1200 aC.) els poblats de Binidali i de Puig Mal i un hipogeu funerari de planta allargada a Puig Mal. Contemporanis de l'època talaiòtica (1200/1000 aC. – 600 aC.) i posttalaiòtica els poblats de Biniancolla de Baix (BIX-01), Biniparrell Gran (BPG-01) i les necròpolis dels barrancs de Binissafúller (BFU-01) i Biniparratx (Fig. 2).

algunes fotografies on s'aprecien restes al voltant del talaiot principal avui desaparegudes. Sabem també, que va realitzar l'excavació arqueològica d'una part d'una de les cases posttaliòtiques o cercles que, com veurem més endavant, l'equip de la Universitat de Barcelona va finalitzar i va batiar amb el nom de *Cercle Maria Lluïsa Serra* (Fig. 3).

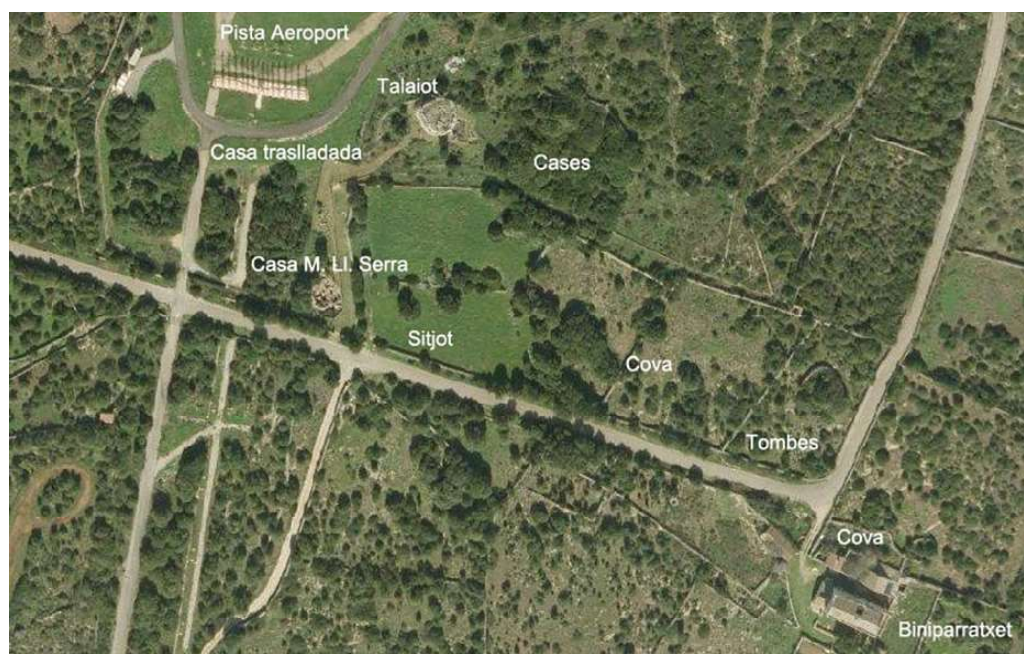

Fig. 3. Fotografia aèria de la zona arqueològica i del seu entorn immediat.

En 1994 una sèrie d'obres en el nou tancament perimetral de l'Aeroport de Menorca i l'ampliació de la zona de seguretat de la pista afectaven directament un dels cercles i AENA plantejà l'excavació arqueològica i trasllat que dirigí Joan de Nicolás. El treball realitzat va contribuir al coneixement d'aquest tipus d'edificis i a la conservació d'una casa amb la seva sala hipòstila annexa que a ara es pot contemplar en els jardins del recinte aeroportuari.

Les darreres investigacions en el poblat es realitzaren en quatre campanyes entre els anys 2000 i 2003 gràcies a un conveni de col·laboració signat per AENA, Consell Insular de Menorca, Institut Menorquí d'Estudis, Universitat de les Illes Balears, Universitat de Barcelona i Ajuntament de Sant Lluís (Gornes *et al.* 2002). En retirar-se el patrocini d'AENA que subvencionava gran part del projecte, la investigació es va aturar en 2003. La investigació va consistir en l'excavació arqueològica de quatre sectors: 1) talaiot i casa adossada (V.M. Guerrero UIB), base talaiot (J. de Nicolás), cercle Mª Lluïsa Serra (J. Hernández Gasch UB).

3. L'EXCAVACIÓ DEL TALAIOT I EL SEU ENTORN IMMEDIAT

Fruit del conveni de col·laboració amb AENA, es varen desenvolupar fins a tres campanyes d'excavació arqueològica, que se centraren en diferents àmbits que, alhora, abastaven diferents moments cronològics. En primer lloc, es varen fer uns sondejos al peu del talaiot per la seva banda Nord-Oest, que anomenaren Sector NW. En aquest indret, tot i que va resultar molt afectat per les obres de l'aeroport i que no aparegueren estructures arquitectòniques, es va documentar un sol d'ocupació que podem situar en el Naviforme I, entre el 1600 i el 1400 cal aC. Ho sabem arran dels materials ceràmics documentats, ja que les seves característiques morfològiques i de composició de pastes ens el situen en aquest moment. Aquestes unitats estratigràfiques documentaren, per tant, la primera ocupació del lloc.

A la banda Sud-Est, es varen excavar les restes d'algunes estructures adossades al talaiot que, a causa del seu mal estat de conservació, no poguérem determinar la seva forma bàsica. Tot apunta, però, a que podrien ser les restes d'una casa adossada al talaiot, o al manco, d'una estructura similar a la localitzada als peus del gran talaiot de Cornia, de la que pràcticament no em vàrem poder documentar ni els fonaments. En qualsevol cas, les restes materials apunten a un ús domèstic, en localitzar-se molons, percussors, i ceràmiques que hem de situar entorn del segle IX o VIII aC. També es pogueren extreure algunes mostres que varen permetre datar amb C-14 la base del talaiot, tant per la seva banda SE com per la banda NO. Ambdues sèries de mostres apuntaven a que el talaiot es va construir a partir del 800 cal aC. (Gornes *et al.* 2001).

Fig. 4. Talaiot de planta circular i vista del corredor d'accés a la plataforma superior.

Un altra punt d'intervenció es va centrar en el cim del talaiot. Tot i que malauradament la part superior del monument havia estat arrasada, es pogué documentar la base d'un habitacle, que aparentment tenia forma absidal, la cambra del qual estava sostinguda per 4 pilars de fusta. Aquesta estructura es va cremar en un moment indeterminat, però en qualsevol cas abans de l'entrada massiva de productes importats d'Eivissa, per la qual cosa podem establir que l'incendi es va produir abans del 600 cal aC.

Els treballs permeteren documentar també una mena de corredor que enllaçada la part inferior del talaiot amb el cim, però malauradament el mal estat de l'estructura no va poder oferir més dades per a la seva interpretació funcional (Fig. 4).

Les dades que vàrem poder obtenir dels contextos de l'estructura que ocupava el cim del talaiot ens assenyalen, en qualsevol cas, cap a un usos que fugen del que serien estrictament domèstics, i que apunten cap a un espai més relacionat amb aspectes ideològics. En treballs anteriors ja exposàvem la hipòtesi de que estàvem davant un lloc de funció simbòlica (Guerrero *et al.* 2006; 2007, 13).

Cal destacar, en el marc de les investigacions dutes a terme a l'entorn del talaiot, la troballa aïllada i descontextualitzada d'un fragment de figureta de terracota, del que parlarem més endavant.

4. L'EXCAVACIÓ DE LA CASA SUD O SERRA BELABRE

La casa situada al Sud del poblat, va ser anomenada per l'equip com a "Casa Serra Belabre", en homenatge a aquesta investigadora. Ella va ser la primera que va intervenir en el poblat, sembla que excavant una zona de la mateixa casa en pensar que podria ser el santuari de taula. La forma absidal de la casa, i la seva façana més recte, probablement feren pensar a la investigadora que allà s'hi trobava el santuari del poblat, que era conegut ja per la troballa de les figuretes que formen l'objecte d'aquest article.

Aparentment, Mª Lluïsa Serra només va intervenir a la zona de l'absis de la casa, restant quasi tota la zona amb els contextos inalterats des del seu abandonament. La casa podria haver-se erigit ja a finals del segle IV cal aC., d'acord amb la datació obtinguda d'una resta d'os localitzat a la rasa de fonamentació de la casa. Pel demès, la casa és la típica del Talaiòtic Final: planta circular, pati central, i cambres obertes al voltant del mateix. Davant de la façana varem localitzar un altre pati que roman parcialment excavat, on s'hi localitzà una cisterna que, en ser abandonada, va ser utilitzada com a abocador. És particularment interessant un espai excavat a la roca que hi ha en el centre de la casa, que fa pensar en un antic hipogeu funerari, que podria haver estat reutilitzat com a fresquera o magatzem, arran del nombrós material que s'hi va trobar en el seu interior (Fig. 5).

Biniparratx Petit, Sant Iluís 2003-207-132

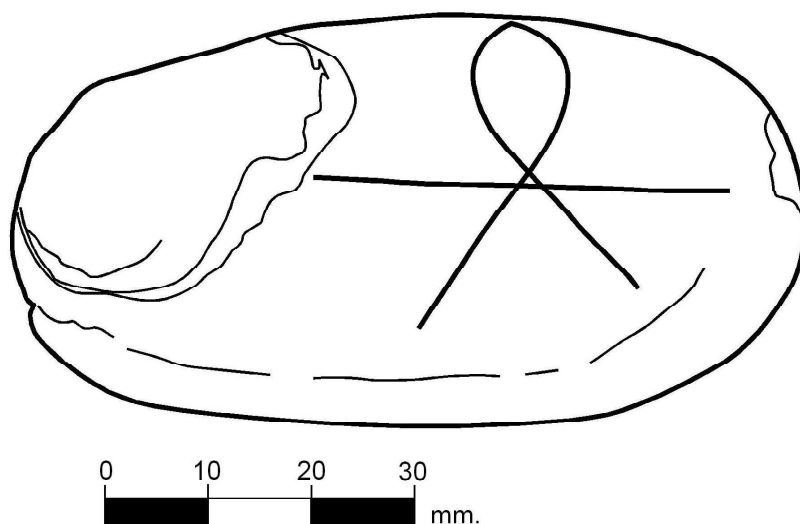

Fig. 5. Mac de la mar amb esgrafiat del signe de Tanit, UE 207 de la casa talaiòtica n° 1, Serra Belabre, troballa recollida a l'informe de Jordi Hernández-Gasch, a qui agraïm les facilitats per la publicació.

5. SOBRE LA CASA 2 DE BINIPARRATXET PETIT

La casa 2, excavada íntegrament i recomposta en els jardins propers a la terminal aeroportuària, presentava una planta gairebé circular amb una porta d'accés orientada al sud i amb adossaments de sengles unitats d'habitació tant a l'est com a l'oest. L'habitatge en el seu disseny original consistia en una sèrie de dependències radials entorn d'un pati central descobert en el qual s'allotjava la llar, una cisterna per a la captació de l'aigua de pluja i dues *capelletes* construïdes amb lloses de pedra, possibles *naiskoi* elevades sobre el sòl amb una probable funcionalitat religiosa, potser altars domèstics (Fig. 6 i 8). En línies generals aquesta estructuració responia al model d'habitatge característic dels últims segles de la cultura talaiòtica ben documentat en nombrosos jaciments menorquins, sobretot de l'àrea centre-oriental: Sant Vicenç d'Alcaldús, Torelló, Trepucó, Torre d'en Galmés..., essent per tant molt semblant a la casa 1 del mateix jaciment, però amb "l'habitació" de major superfície a un nivell superior en un clar exercici d'adaptació a la topografia del terreny, com sol ser habitual. La casa número 2 té una superfície de

128 m², dels quals l'espai útil arriba només a 63 m², corresponent la resta al potent mur perimetral i les divisions internes (Fig. 7). Aquestes dimensions són semblants a les de la casa número 1, encara que la 2 disposava, a més, d'una estructura adossada de planta lleugerament allargada amb diverses columnes i restes de la coberta de lloses, la característica “cambra hipòstila” que acompanya algunes unitats de habitació en diversos assentaments (De Nicolás 1997).

Fig. 6. La casa talaiòtica 2 de Biniparratx Petit en la seva posició original i àmfora púnico-ebusitana. PE-18 de l'espai 7, vegeu plànol de la fig. 7 (Fotografies: J.C. de Nicolás).

A la casa 2 no es van obtenir datacions radiocarbòniques, de manera que no es disposa de cronologia absoluta per a la construcció de l'edifici, però les restes de cultura material més antigues, si no es tenen en compte les ceràmiques fabricades a mà, sempre més problemàtiques pel que respecta a les datacions, són ceràmiques a torn de les òrbites ibèrica i púnico-ebusitana, àmfores, ceràmica de cuina i vaixel·la de taula que a tot estirar poden ser datades al segle IV aC. En qualsevol cas, les diverses tipologies evolucionades dels esmentats recipients ceràmics testifiquen la continuïtat de l'ús residencial de l'habitatge talaiòtic fins al segle III, quan sembla registrar-se un primer procés de destrucció i abandonament, al qual succeïren altres.

L'habitatge es mostra operatiu, probablement en tots els seus àmbits durant bona part del segle II aC., les restes de cultura material pertanyents a aquest període són

molt abundants: àmfores i vaixelles púnico-ebusitanes i en menor grau importacions del comerç romà de finals de la República. Un nou procés d'abandonament sembla vincular-se amb la conquesta romana de l'illa el 123 aC. La troballa de tres asos republicans, un d'ells molt ben conservat, amb la inscripció del magistrat monetari Q. Marcius Libo, datat l'any 148 aC. a la cubeta d'escassa profunditat, probablement utilitzada en el seu dia com a fons de banyera, en el lloc marcat amb el número 10 en el plànol de referència, respon probablement a una ocultació provocada per moments d'estrès que es podria atribuir a la conquesta o les seves conseqüències. Aquest mateix fenomen, que es pot albirar amb certa claredat en unitats d'habitació excavades en jaciments com Trepucó, Talatí de Dalt, Sant Vicenç d'Alcaldús, Torre d'en Galmés o Son Catlar, té un evident paral·lelisme a Torelló d'en Sintes, la casa talaiòtica excavada per Mª Lluïsa Serra el 1958, en què es va recuperar una ocultació monetària de prop de 400 peces, gairebé totes de la seca de Roma, entre les quals n'hi havia nou del magistrat Q. Marcius Libo. Aquest tresor, un dels més importants de tota la Hispània republicana, va ser datat amb precisió per les últimes emissions allà documentades alguns anys després de la conquesta (Tarradell Font 1982; Arévalo i Marcos 1998).

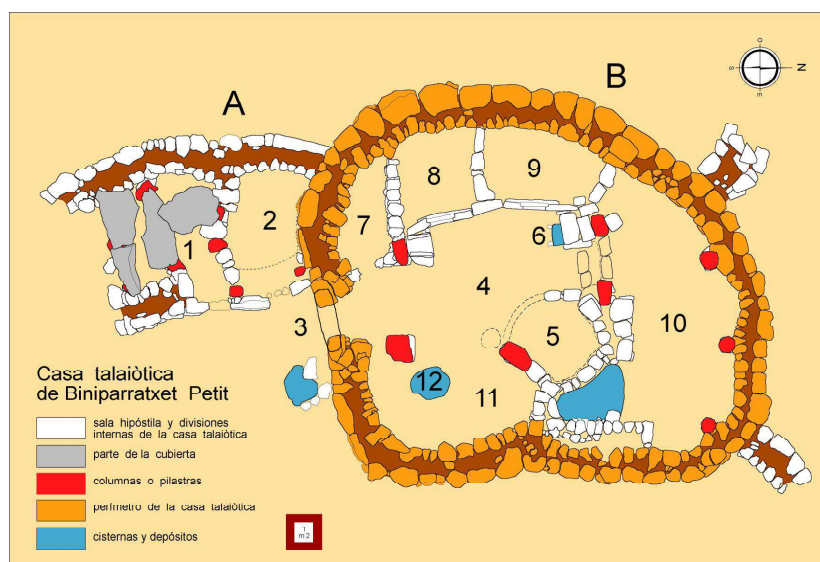

Fig. 7. Plànol de la casa talaiòtica 2 de Biniparratx Petit amb la cambra hipòstila annexa.
Dibuix J.C. de Nicolás.

Diversos àmbits de l'habitatge, en aquells dies de superfície bastant més reduïda pel rebliment sedimentari d'alguns espais entre els quals es troba el pati central, tornen a ser utilitzats en el segle I aC. en ple procés de romanització, quan s'aprecien algunes remodelacions i reforços amb murs de pedra en sec més petits en l'espai número 10 i particularment a la cambra hipòstila, on la superfície es divideix almenys en tres àmbits dels quals dos s'han conservat íntegres amb les seves respectives entrades independents

(números 1 i 2 del plànol). És en aquests espais on es van localitzar evidències de l'últim ús residencial del conjunt fins als primers decennis del segle I dC., quan a jutjar per les ceràmiques recuperades es produeix l'abandonament definitiu de les estructures analitzades. Entorn d'aquest moment cal situar l'abandonament del petit habitatacle número 7 del plànol, on es trobà en contacte amb la roca base un àmfora eivissenca PE-18 completa encara aixafada pels ensorraments amb el seu corresponent tap de ceràmica en un possible magatzem, que a partir d'aquest moment queda amortitzat (Fig. 6.2). Algunes d'aquestes ceràmiques que aporten informació de tipus cronològic són, a més de les àmfores, els elements constitutius de vaixel·la de taula, com la ceràmica campaniana en les seves diverses variants pròpia de l'època tardo-republicana i els denominats vasos de *parets fines* a més d'una escassíssima encara que interessant representació de *terra sigillata* itàlica i sudgàlica. Una peça notable de *sigillata* itàlica és un fons de vas amb el segell circular del terrisser *Iulius* dintre de corona de llorer, dels dos primers decennis de la nova era, procedent sens dubte del taller de *Pozzuoli*, l'antiga *Puteoli*, un dels més importants ports romans, situat a la badia de Nàpols.

Per avaluar amb més detall la importància de l'ocupació romana de la casa talaiòtica 2 de Biniparratx Petit i del seu entorn immediat entre el segle II aC. i la meitat del segle I dC., s'aporta aquí un recompte preliminar de les restes de cultura material proporcionats per l'excavació. L'àrea excavada va afectar una superfície de 362,125 metres quadrats i es van recuperar més de 40.000 fragments de ceràmica que pesaven prop de 1.500 quilos. Els fragments més significatius que permeten una classificació fiable són 3.428, dels quals gairebé la meitat corresponen a ceràmiques fabricades a mà, des d'una petita mostra residual de ceràmiques del Naviforme I (1600-1400 a.C.) fins les últimes produccions de la cultura talaiòtica. De les ceràmiques fabricades a torn, totes importades (2.098 fragments significatius), ens fixem ara, a títol orientatiu, en les restes d'àmfores, el recipient millor representat i potser el de major interès ja que denota la varietat i la procedència dels productes alimentaris que van arribant: 1.009 fragments significatius, que ens donen un número mínim d'individus de 665 àmfores. Portant encara més lluny la classificació, tenim 238 àmfores que poden ser datades entre el segle IV i III aC. i 427 dels segles II aC. a mitjans del segle I dC., que hem de considerar plenament romanes. De totes elles, 176 van envasar originalment vi ebussità, 112 contenien vi de la costa catalana, sobretot del Maresme, 98 eren portadores de productes itàlics, majorment vi del nord i centre de la península i unes poques oli del sud d'Itàlia, 37 són contenidors originals de productes conservats en salaó, derivats de la pesca a l'àrea de l'estret de Gibraltar, i potser les 4 àmfores restants havien transportat vi del sud d'Hispania (De Nicolás 2011 e.p.).

6. ALGUNES APORTACIONS DE LA CASA 2 DE BINIPARRATX PETIT

Les excavacions de les cases talaiòtiques 1 i 2 de Biniparratx Petit semblen documentar almenys tres moments de crisi en la vida domèstica ordinària de l'assentament

indígena de major superfície en el territori de Sant Lluís vinculats amb esdeveniments històrics que afecten en general el conjunt de l'illa i en particular l'àrea oriental del territori insular. El primer, registrat a finals del segle III aC., podria coincidir amb els efectes directes o col·laterals que van produir a Menorca els últims episodis de la Segona Guerra Púnica, particularment la hivernada al port oriental de l'esquadra del general cartaginès Magó a l'any 205 i la lleva de 2.000 mercenaris de la Balear menor que es va dur a Cartago, esdeveniments documentats per Tit Livi (XXVIII, 37), en el marc de l'enfrontament entre Anníbal i Escipió per al control de la Mediterrània occidental. El segon, produït en l'últim quart del segle II aC., sens dubte té a veure amb la conquesta romana del 123, que sembla provocar situacions d'estrès al camp amb ocultacions monetàries i abandonament o reestructuracions de major o menor calat en els principals assentaments. Finalment, el progressiu abandonament dels grans assentaments entorn del canvi d'era, a tot estirar a mitjan segle I, quan sembla registrar-se un desallotjament gairebé generalitzat en els jaciments menorquins pròxims als nuclis de població consolidats, *Iamo* / Ciutadella i *Mago* / Maó, la causa del qual cal atribuir al període de bonança econòmica que va permetre el desenvolupament i creixement de les ciutats, demostrat especialment en el cas de *Mago* per la representació d'una ampla documentació epigràfica, l'excel·lent troballa d'un bust de bronze de l'emperador de Tiberi -actualment a la Biblioteca Nacional de París- i, sobretot, la potència de la gran necròpolis magontana als segles I i II (De Nicolás 1998 i 2003).

7. SANTUARI INDIVIDUALITZAT O CAPELLES DOMÈSTIQUES

Les terracotes de Biniparratx Petit o de Biniparratxet, a hores d'ara el conjunt de terracotes més important de l'illa, podrien ser indicatiu de l'existència d'un obrador especialitzat en la fabricació d'aquests productes o, molt més probablement, el dipòsit votiu d'un santuari com els que contenen en el seu centre una taula o un altre tipus d'infraestructura religiosa, que podria ser una cova o hipogeu funerari o tal vegada dedicat a altres pràctiques de culte. I quelcom semblant podia haver passat amb els dos bronzes descontextualitzats del mateix jaciment que en aquest cas caldria considerar com objectes d'importació. Res se sap de la localització precisa d'aquest possible santuari ni de la seva cronologia, encara que seria probable que la seva utilització fos encara vigent després de la conquesta romana de l'illa, com sol passar en altres santuaris illencs. Potser s'hauria de relacionar també amb les esmentades terracotes la troballa superficial, efectuada durant els treballs desenvolupats al jaciment el 2000 d'una terracota més, amb figuració del tors drapejat d'una figura femenina que, per cert, s'assembla a alguns productes de la coroplàstia ebusitana i té paral·lels amb una altra terracota possiblement de la col·lecció Pons i Soler i que molt probablement prové també del jaciment de Biniparratx Petit – Biniparratxet. Aquests indicis d'un possible lloc dedicat exclusivament a activitats religioses suggerits per la presència de terracotes semblants i figuretes de bronze de significació religiosa

als santuaris de Torralba d'en Salort, Torre d'en Galmés o Torreta de Tramuntana no exclou que es pugui pensar en el mobiliari dels possibles altars domèstics en una mena de fornícules construïdes amb *naiskos*, annexes al pati de les cases talaiòtiques com s'ha suggerit en data recent en relació a una de les unitats domèstiques del mateix jaciment de Biniparratx Petit (De Nicolás 2015c) (Fig. 8).

Fig. 8. Altarets annexos al pati i cisterna de la casa 2 de Biniparratx Petit, números 6a i 6b del plànol de la fig. 7 (Fotografies i dibuixos: J.C. de Nicolás).

8. LES FIGURETES DE BRONZE. L'ODISSEU PENSATIU

Una de les figuretes de bronze esmentades ens mostra un personatge masculí assegut amb el cap recolzat en una mà que fa ja moltes dècades va ser interpretada com la representació de l'heroi mitològic Ulisses o Odisseu en actitud pensativa, l'altra és una figureta femenina amb atributs que permeten identificar-la clarament com una figuració de la deessa egípcia Isis, sincretitzada en la Fortuna romana.

L'Odisseu pensatiu de Biniparratx Petit es presenta assegut sobre un suport tipus roca o terreny accidentat actualment desaparegut, està fet en un aliatge de coure i té entre 8 i 9 cm. d'alçària (Col. Pons i Soler nº 281; Vives 1909, fig. 125) (Fig. 9). Al cap porta un barret cònic, un pilos, i porta barba i bigoti curts. El cap descansa sobre la mà dreta i el colze sobre el genoll del mateix costat. El vestit és pobre i senzill, propi d'un pagès o un artesà, amb un quitó llarg fins prop dels genolls i amb curtes mànigues. Sembla que porta els peus descalços. Tota la figura dona la sensació que es tracta d'un personatge perdut entre el cansament i pensaments tristos. Tal com diu el primer estudiós d'aquesta figureta Eugène Albertini, qui va veure la peça original en una visita a Menorca amb un altre expert arqueòleg i hispanista francès, Pierre Paris, de la mà d'Antoni Vives

Escudero, la barba que porta el personatge, la fatiga i la tristesa que expresa no ofereixen dubtes per l'atribució (Albertini 1905, 342) i Antonio García y Bellido dona suport a la identificació a la que ajuda el pilos, barret que porta sempre l'heroi homèric, encara que també es podria pensar en una representació de Filòctetes, abandonat a la solitud de l'illa de Lemnos (García y Bellido 1948, vol II, 107-108, fig. 34). Ambdós autors divergeixen en la cronologia mentre que el segon apunta al segle Vè aC. el primer determina una data d'època hel·lenística, que també agrada més a Orfila (1983, 134) datada per les seves característiques d'estil.

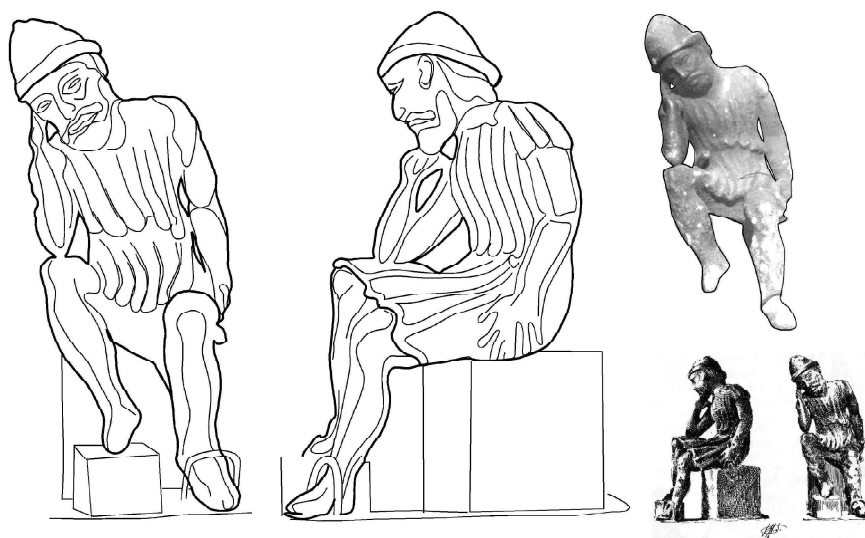

Fig. 9. Odisseu de Biniparratx Petit. Col·lecció Pons i Soler, Maó. Fotografia de principis del segle XX i dibuixos de Francesc Hernández Sanz (1908) i J.C. de Nicolás.

Figures amb l'actitud de l'heroi són prou freqüents a l'Antiguitat, quasi una formula de representar la tristesa, el dolor anímic, la solitud meditativa o l'abandó que en el cas d'un possible santuari no s'hi diu gaire, s'entendria millor en un altaret domèstic expressant, per exemple, l'enyorança d'un familiar absent.

9. L'ISIS DE BINIPARRATX PETIT

L'altra estatueta de bronze, també de petites dimensions, representa una figura femenina, sencera, amb una corona dalt del cap que representa el que sembla un disc solar part damunt les banyes de la vaca Hathor; una cornucòpia o corn de l'abundància farcit de fruits a la mà esquerra i alçada vora l'espalla esquerra i agafant amb la dreta l'arjau d'un timó que també s'ha conservat complet; detalls que permeten la seva atribució a la deessa egípcia Isis en la seva versió romana d'Isis-Fortuna, patrona de la navegació i de la fertilitat, potser de finals del segle I o del segle II, de la qual es coneixen a Menorca

diverses representacions, com veurem (Fig. 10).

Més adient en un santuari i absolutament idònia a un altar domèstic, però ja de finals del segle I o encara més probablement dels segles II i III, és la figureta divina d'Isis en la seva versió romana com Fortuna, derivada de la Tiqué grega, procedent com la figura anterior del jaciment de Biniparratx Petit i conservada també a la col·lecció Pons i Soler de Maó, nº 280, actualment inaccessible com s'ha dit. Figuretes d'Isis-Fortuna com la menorquina, d'uns 10 cms. d'alçària (Orfila 1983, 130-131, fig. 22; Casasnovas 1988, 71) tenen el seu model en un arquetip hel·lenístic atribuït a l'Escola de Rodes en el segle II aC., amplament reproduït en obradors de la Campània i del Nord d'Itàlia, particularment a la zona adriàtica, on es devia fondre la peça menorquina en època imperial, gairebé idèntica a una de la ciutat de Copermio, prop de Parma, Emilia Romagna, segons dades que s'han publicat en data recent (Moreno 2012, 187).

Fig. 10. Isis-Fortuna de Biniparratx Petit. Col·lecció Pons i Soler, Maó (Fotografia: segons Moreno, 2012 i dibuix: J.C . de Nicolás).

10. ALTRES MANIFESTACIONS ISÍAQUES A MENORCA

Son molt freqüents les figuracions d'Isis-Fortuna en els lararis romans de l'Alt Imperi, donat el sincretisme d'aquest culte oriental amb totes les tradicions fertilístiques, agràries i mediterrànies dedicades a vetllar pel progrés, la prosperitat i el negoci sense excloure certament l'èxit de les empreses nàutiques, no debades els navegants i mercaders

foren els principals difusors del culte d'Isis (Rubio 1996, 42 i nota 47).

No ens queda cap dubte que aquest sincretisme religiós és el més ben representat a la Menorca romana com ho demostren les evidències cada cop més nombroses del culte a Isis. Veiem ara els objectes coneguts a dia d'avui. En primer lloc alguns fragments o peces que sense tenir-ne la certesa podrien estar vinculats al culte d'Isis, com el Corn de l'Abundància aïllat, possible fragment de figureta de procedència desconeguda, de l'antiga col·lecció Ramis; el braç amb gerra, possible fragment de figura d'Isis del jaciment talaiòtic de Biniatram, Ciutadella, i la probable figureta d'home amb una serp enroscada, lloc i circumstàncies de la troballa desconeguts, que ha estat identificat com una figuració d'Osiris, parella mítica de la deessa. Els tres objectes de procedència menorquina, de l'antiga col·lecció Vives Escudero, es conserven a la *Hispanic Society of America* a Nova York (Vives 1909, 166, 325 i 328, figs. 127, 217 i 222; Moreno 2012, 187-188 i 191, números 17, 18 i 25, figs. 9 a i b).

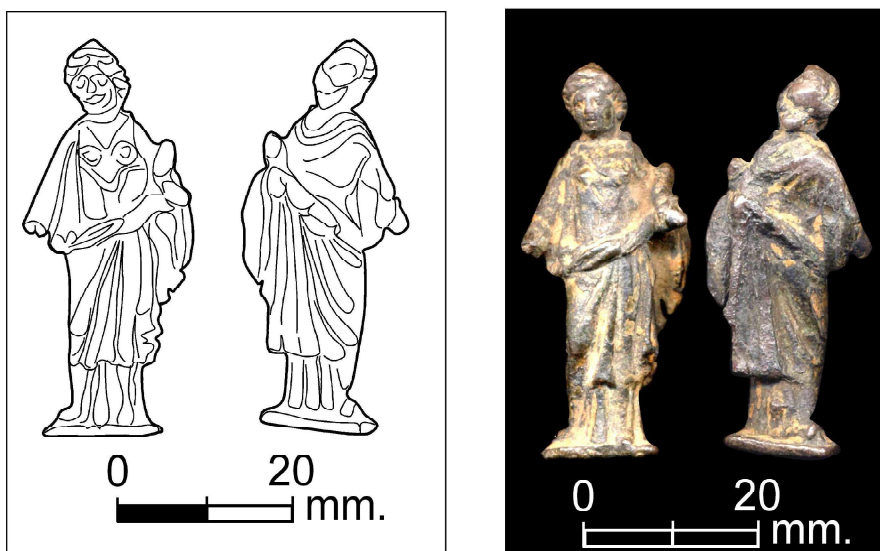

Fig. 11. Fortuna de Sant Roc. Museu Diocesà de Menorca, col. León
(Fotografies i dibuixos: J.C. de Nicolás).

D'identificació segura és la figureta de Fortuna publicada fa poc provinent del jaciment talaiòtic de Sant Roc o Biniatzem (Es Migjorn) dipositada al Museu Diocesà de Menorca (Moreno 2012, 186, fig. 8, que no és de bronze com diu aquest autor sinó d'aliatge d'argent) (Fig. 11) i dues més fins ara inèdites: un fragment de figureta d'Isis-Fortuna, una mica més de la meitat inferior del cos amb part del timó d'una nau, del mateix tipus que la de Biniparratx Petit, del jaciment talaiòtic i romà de la Plana de sa Marineta de Salairó (Mercadal), al Museu de Menorca, inv. 10153 (Fig. 12), i, finalment, la figura de bronze trobada al jaciment talaiòtic de Son Gall (Alaior) amb representació de Fortuna i fragment de timó inclòs, del Museu Diocesà de Menorca) de la que hi ha un

paral·lel gairebé exacte, del segle I, trobat a Pollentia (Alcúdia), al Museu d'Arqueologia de Catalunya, inv. 28.664 (Tugores 2005, 66, cat. 29) (Fig. 13).

Fig. 12. Fortuna de Salairó. Museu de Menorca (Fotografies i dibuixos: J.C. de Nicolás).

Fig. 13. Fortuna de Son Gall. Museu Diocesà de Menorca, col. León (Fotografies i dibuixos: J.C. de Nicolás) i paral·lel de Pollentia, Mallorca, al Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona (Fotografia: Tugores 2005).

Cal pensar que totes aquestes figuracions divines, indicis de la implantació a Menorca de la religió d'arrels orientals que es manifestava amb els Misteris d'Isis, es

podrien vincular amb exvots de santuaris no localitzats o al mobiliari litúrgic d'altars o capelletes domèstiques dels diversos jaciments.

11. EL CONJUNT DE TERRACOTES DE BINIPARRATX PETIT

L'arxiu Gonyalons, actualment conservat a l'Arxiu d'Imatge i Sò de Menorca, recull una col·lecció de fotografies de F. Monjo de principis del segle XX, entre les quals es troben diverses composicions d'objectes arqueològics de Menorca que llavors es guardaven en vàries col·leccions arqueològiques: Ramis, Vives Escudero i Pons i Soler.... Ens interessa ara destacar dues fotografies que recullen diversos fragments de terracotes, una de les fotografies diu lacònicament: *Objetos de cerámica hallados en Menorca* (Fig. 14), l'altra no diu res però se suposa que també són figures de ceràmica menorquines i que van ser trobades a finals del segle XIX al jaciment de Biniparratx Petit o Biniparratxet des d'on van passar a la col·lecció Pons i Soler on encara es conserven, sinó totes almenys una part important (De Nicolás 1983, 209-211, figs. 11 i 14). Molt semblant a una d'aquestes terracotes és el fragment de tors femení localitzat en superfície, del que s'ha parlat més amunt (Fig. 15.1).

Fig. 14. Terracotes de Biniparrat Petit – Biniparratxet. Col·lecció Pons i Soler, Maó (Fotografia de F. Monjo, principis del segle XX. Arxiu d'Imatge i Sò de Menorca).

Els fragments de terracotes, més d'una vintena, només estan documentats per les velles fotografies de principis del segle XX prou bones per la seva època però totalment insuficients per l'estudi dels objectes, no existeixen fotografies recents i els actuals propietaris de la col·lecció no faciliten ni la visualització ni la seva documentació i estudi. Amb la documentació a l'abast només es pot determinar tot plegat que formen

part del conjunt tres fragments de terracota amb rostres de possibles deïtats femenines que es poden identificar sense excessius problemes com fragments de tres peveters o vasos portadors d'ofrenes en forma de cap femení (Fig. 16, 1-3), a més d'altres fragments de cossos humans, possibles exvots anatòmics, i fragments d'altres terracotes que en l'estat actual no es poden classificar però que sens dubte són objectes propers als que es coneixen en ambients de culte de l'entorn púnic, púnico-ebusità o ibero-púnic.

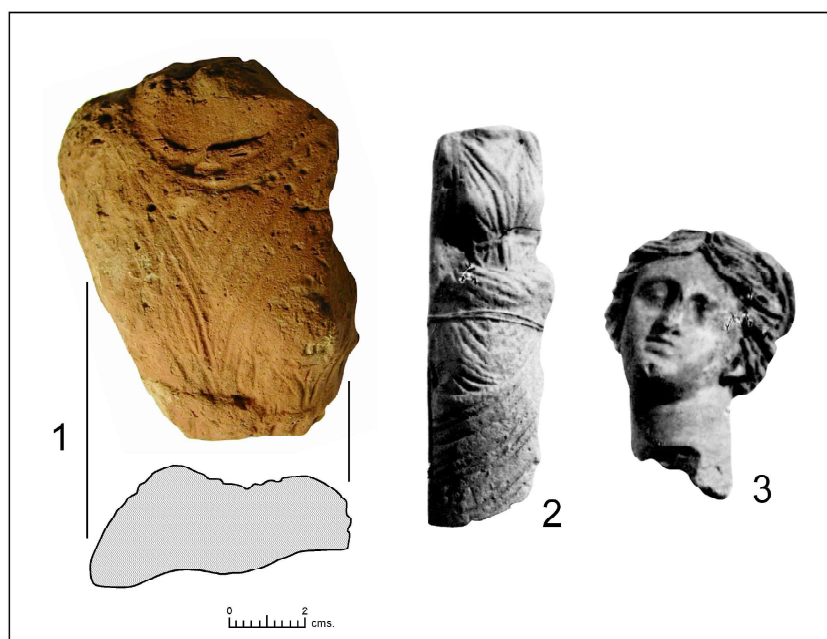

Fig. 15. 1: Fragment de tors femenina, terracota de Biniparratx Petit. Excavacions del 2000. Museu de Menorca (Fotografia: J.C. de Nicolás). 2 i 3: possibles paral·lels del mateix jaciment de la col·lecció Pons i Soler, Maó (Fotografia: F. Monjo, de principis del segle XX. Arxiu d'Imatge i Sò de Menorca).

Els *crema-perfums* o *porta-ofrenes* amb figuracions de caps femenins són típics de l'àrea Mediterrània centre occidental en època prerromana (Fig. 16.4) però a les Balears, en sentit estricte, és a dir a Mallorca i a Menorca, no són gaire freqüents, tot just sembla que se'n va trobar un, fet en ceràmica talaiòtica i en molt mal estat de conservació, a antigues excavacions de Pollentia, actualment al Museu d'Alcúdia (Pena 1990, 56 i 60, nota 6) i uns pocs, aquests de tipus canònic, a Menorca: dues peces de les quals només una s'ha conservat en bon estat al Museu de Menorca, provinents de les excavacions del santuari amb taula de Torralba d'en Salort (Alaior) (Fernández-Miranda 1981, 12-13) (Fig. 17.1) i alguns fragments, un recuperat també en un santuari, a les excavacions de l'any 1931 de Margaret Murray a la taula de Torreta de Tramuntana (Maó) (Murray 1934, 11, làm. 38, 9-11), també en el Museu de Menorca (Fig. 17.2) i un fragment prou clar que es va trobar fa pocs anys a les excavacions d'unes estructures tardoromanes, potser d'època vàndala, del jaciment de Sanitja (Mercadal) que

planteja problemes interessants (Bravo y Contreras 2013, 189, fig. 3; De Nicolás 2015a, 278) (Fig. 17.3) i, finalment, un fragment de rostre femení trobat en circumstàncies desconegudes al terme municipal d'Alaior (De Nicolás 1983, 211, fig. 14) (Fig. 17.4).

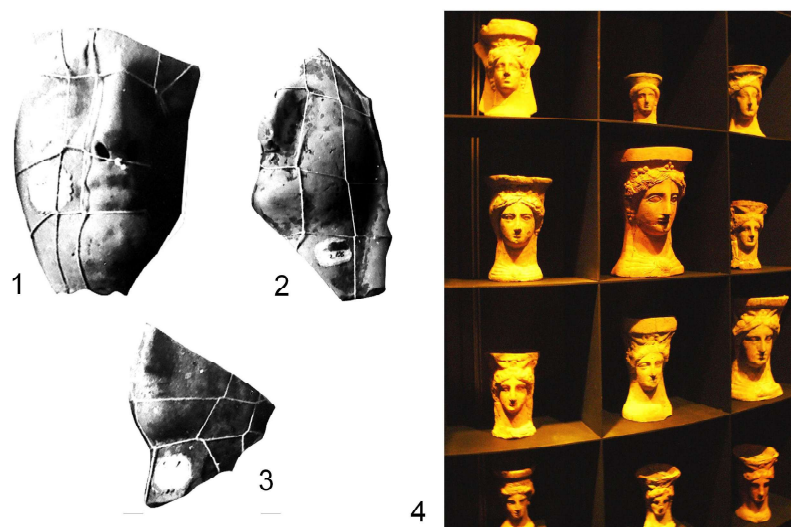

Fig. 16. 1, 2 y 3: Fragments de figuretes femenines, terracotes de Biniparratx Petit. Col·lecció Pons i Soler, Maó (Fotografia: F. Monjo, de principis del segle XX. Arxiu d'Imatge i So de Menorca). 4: Peveters en forma de cap femení de la Contestània, MARQ, Alacant (Fotografia: J.C. de Nicolás).

La cronologia que s'atribueix a aquestes terracotes és prou llarga ja que es coneixen exemplars del segle IV aC. i altres que arriben al segle I dC., essent la producció d'imitacions i la seva difusió molt estesa a Sicília, Sardenya, Eivissa, el nord d'Àfrica i a tota la costa ibèrica, des del sud de França fins més enllà de l'Estret de Gibraltar.

12. SOBRE ELS PEVETERS O VASOS PORTADORS D'OFRENES AMB CAP FEMENÍ

Un de nosaltres ha publicat en data recent descripcions i amples comentaris sobre els peveters o vasos per a ofrenes amb cap femení localitzats a Menorca: els de Torralba d'en Salort, Alaior; Torreta de Tramuntana, Maó; i de Sanitja, Mercadal, i no cal insistir sobre aquests paral·lels menorquins de les terracotes de Biniparratx Petit (De Nicolás 2015a, 267, 269, 273-274 i 277-278). Recordarem, però, que en aquella publicació es defensava la vinculació dels peveters amb els santuaris posttalaiòtics menorquins, les taules i els seus recintes, amb el culte a Tinnit entre altres divinitats púniques i aquesta mateixa funció es podria atribuir als peveters de Biniparratx Petit si es confirmés la possibilitat que pertanyien al mobiliari ritual d'un santuari que encara no s'ha localitzat i que potser es destruï en les obres ja esmentades unes planes més amunt realitzades al jaciment a finals del segle XIX.

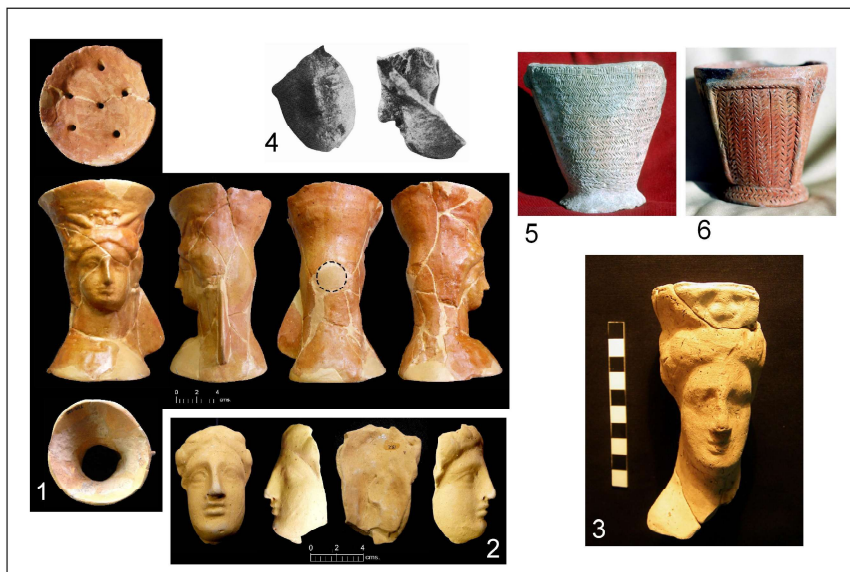

Fig. 17. 1-2: Peveters de Torralba d'en Salort, excavacions Waldren i Fernández-Miranda i fragment de Sa Torreta, excavacions Murray, Museu de Menorca. 3: Fragment de peveter de Sanitja, excavacions Sanisera, Museu de Menorca. 4: Fragment de peveter d'una col·lecció particular d'Alaior. 5-6: Vases de fons alt del santuari de Son Domingo, Museo Municipal de Ciutadella, Col·lecció Sánchez (Fotografies: 1, 2, 3, 5, 6 de J.C. de Nicolás, 4 de J. Mascaró Pasarius).

Els anomenats *peveters en forma de cap femení* (Marín Ceballos i Horn 2007; Marín Ceballos i Jiménez Flores 2014, amb tota la bibliografia anterior) són freqüents a la Mediterrània central excepte la península itàlica i les costes de la Mediterrània occidental (Horn 2011, 31-64). A Sardenya són molt nombrosos els peveters i també motlles per a fer-los a Tharros i el seu entorn, al jaciment nuràgic de Lugherras es localitzaren més de 700 vasos (Uberti 2007, 67). Potser s'haurien de buscar a Sicília o Sardenya els prototips dels motlles utilitzats al sud-est de la Península Ibèrica, una de les zones amb més ampla difusió, tesis que Frédérique Horn ha defensat d'ençà la pèrdua de Sardenya per Cartago i dels inicis de l'aventura bàrquida a la Península (Horn 2014, 151) front a altres investigadors que són partidaris del paper d'Eivissa com a centre productor i distribuïdor dels peveters a l'àmbit ibèric (López Garí *et al.* 2014, 778-780) i aquí potser caldria incloure els menorquins amb el que aquests serien una conseqüència més de les relacions ebusitanes amb les Balears, tot i que aquest aspecte concret haurà de ser certificat per analítiques ceramològiques.

En relació a la cronologia dels peveters s'ha de dir que tot i que es comencen a trobar des de finals del segle IV i especialment en el III aC. s'ha pogut demostrar que a molts santuaris la utilització dels peveters s'allarga a èpoques posteriors, com és el cas del

santuari alacantí de la Mallaeta, a Vilajoiosa, on arriben fins a la segona meitat del segle I dC. (Horn y Moratalla 2014, 157).

L'origen de la iconografia d'aquests peveters es relaciona en l'entorn grec de Sicília amb la veneració de la deessa eleusina Demeter, identificada amb Astarté i també amb el culte d'Isis que a l'ambient púnic de la Mediterrània central i occidental es transformen en el culte a Tinnit o altres divinitats de tipus local amb les atribucions generals de les deesses mare. En el cas de Menorca, després d'analitzar el context de Torralba d'en Salort no hi ha d'haver problema per identificar els peveters com exvots del culte a Tinnit o vasos portadors d'ofrenes a la deessa mare postalaiòtica de nom desconegut (De Nicolás 2015a, 271).

13. ELS VASOS TALAIÒTICS D'OFRENES O PEVETERS MENORQUINS

Ja que tractem aquí la qüestió dels peveters o vasos portadors d'ofrenes en forma de cap femení de Biniparratx Petit i els seus paral·lels menorquins creiem d'interès destacar un fet curiós que s'enregistra en el Postalaiòtic de Menorca i que mereix quelcom més que un breu comentari que és el que només podem fer ara. Front al petit número d'aquests objectes fets amb motlle que ens mostren la imatge d'una deessa que es troben a l'illa i concretament als llocs de culte sorprèn la gran quantitat de vasos de fons alt, mal anomenats a vegades *gots de doble fons*, que es localitzen a molts i diversos jaciments illencs ja sigui aïlladament, en petits grups o en grans conjunts de prop de cent unitats. Son vasos de ceràmica talaiòtica, fets a mà, de forma troncocònica, sovint decorats amb plafons plens de signes geomètrics habitualment en sèrie i mai amb motius figuratius, d'acord amb la tradició de la ceràmica talaiòtica, que es caracteritzen per tenir una base més o menys aixecada per sobre del peu anular formant un recipient d'escassa fondària i cabuda (Fig. 17.5-6). És precisament aquesta peculiar morfologia el que limita notablement la funcionalitat i el que ha facilitat la seva atribució com a vas de tipus ritual, contenidor de petites quantitats d'un o més productes com a ofrenes, potser les primícies d'una collita, o com a peveter d'encens, altres resines o herbes aromàtiques.

Una bona part dels autors que han tractat l'arqueologia protohistòrica menorquina d'ençà Cartailhac (1892, 57-58, figs. 43-54) s'han referit a aquests vasos peculiars i es pot dir que hi ha consens sobre el seu caràcter ritual com a peveters que imiten models hel·lenístics com els vasos en forma de cap femení i en una cronologia semblant a la d'aquests, que abasta entre el segle IV aC. i el I (Prados Torreira 1983 i Sastre 1985; amb molts detalls i tota la bibliografia anterior). Un detall a remarcar és que la funció de peveter per cremar encens o altres substàncies aromàtiques i tal vegada al·lucinògenes tant dels vasos en forma de cap femení, com les versions menorquines de ceràmica talaiòtica s'ha de considerar en segon lloc, afavorint l'opció de vasos portadors d'ofrenes en ambients funeraris o religiosos, més versemblant per la raresa de restes de combustió en els esquifits recipients.

No volem tancar aquest apartat sense mencionar una troballa singular feta a les excavacions de la casa 2 de Biniparratx Petit dins la cisterna del pati central. Es tracta d'un extraordinari got troncocònic talaiòtic decorat amb una profusió de marques circulars i un relleu serpentiforme que es podria interpretar com la representació esquemàtica de les banyes d'un bou i que té algunes semblances amb els vasos de fons alt (Fig. 18). Pel context arqueològic el vas es pot datar entre el segle III i el I aC. i la cisterna on es va trobar resulta que es troba exactament davall una petita construcció amb lloses de pedra, una de les dues d'aquest tipus que considerem possibles altars domèstics que hi ha adjuntes al pati central de la casa talaiòtica (vegeu unes pàgines més amunt i també el número 6 del plànol de la fig. 7). No seria gens estrany, doncs, que el singular got d'ofrenes dipositat al seu dia a l'altaret domèstic hagués caigut a la cisterna, possibilitat que dona suport a les hipòtesis dels altarets domèstics i, paral·lelament al caràcter ritual del vas, una nova versió local dels anomenats peveters en forma de cap femení (de Nicolás 2015c).

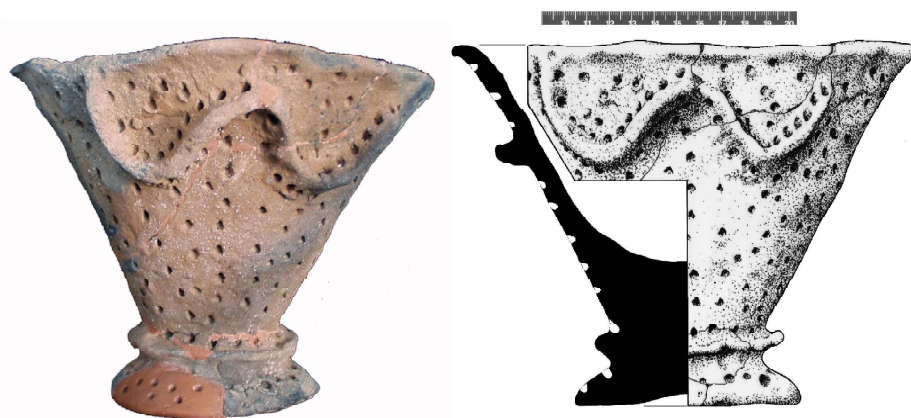

Fig. 18. Vas portador d'ofrenes de la cisterna del pati central de la casa talaiòtica 2 de Biniparratx Petit. Excavacions Balear d'Arqueologia. Museu de Menorca
(Fotografia i dibuix: Arqueomenorca, J.C. de Nicolás).

14. CONCLUSIONS

Tot i la manca de dades concretes sobre l'existència d'un possible santuari no localitzat al jaciment de Biniparratx Petit – Biniparratxet creiem que els objectes trobats allà a finals del segle XIX i localitzables a la col·lecció Pons i Soler de Maó son indicis prou clars d'aquesta hipòtesi reiteradament plantejada. Una qüestió ben diferent és determinar quina mena de santuari hi havia en el lloc: un *temenos* amb taula –per emprar l'intuïtiva denominació de Margaret Murray en excavar Trepucó i sa Torreta a principis dels anys 30-, una estructura arquitectònica indeterminada diferent, cova natural, hipogeu

artificial o altra cosa?. Ja hem vist que Mascaró Pasarius (1982) esmenta la taula i que en el lloc on es localitza el poblat n'hi podria haver una, aplicant un model d'organització territorial (Gornes *et al.* 2004).

L'anàlisi dels objectes de bronze, especialment la figureta d'Isis-Fortuna i les terracotes apunten cap a divinitats femenines representatives del culte a la fertilitat i a la guarició d'època púnico-hel·lenística com Astarté-Demeter-Tinnit i d'època romana avançada, Isis-Tiqué-Fortuna, hereva de l'anterior, deesses protectores en definitiva dels vius i també dels morts. La identificació d'Isis amb la deessa de Biblos és la base sobre la que es forma el sincretisme entre Isis i Astarté, fenomen evident tan a Fenícia com a Egipte i, per altra part, la relació entre Isis i la deessa de Cartago, Tinnit, que es veu reflectida a la iconografia, es fonamenta en el caràcter maternal i nutrici d'ambdues i particularment com a deesses protectores del més enllà (Marín Ceballos 1996, 113 i 121-122).

La informació sobre els rituals d'aquest santuari i la seva cronologia només es pot deduir d'ençà els propis objectes que com hem vist apunta cap els segles III i I aC. en el cas de les terracotes i entre el segle I i III dC. en el cas de la figureta d'Isis-Fortuna. La funció d'aquests objectes és prou clara com a exvots i/o porta-ofrenes de primícies o peveters per a cremar plantes màgiques destinades a crear un estat de consciència favorable a la resposta dels deus (González Wagner 1996, 25).

S'ha plantejat també la possibilitat de cultes domèstics en estructures específiques annexes als patis de les cases talaiòtiques, una mena de petits altars o *naiskos*, semblants als lararis romans, presents a les unitats domèstiques de Biniparratx Petit – Biniparratxet que també podien haver acollit els objectes votius que aquí s'han presentat.